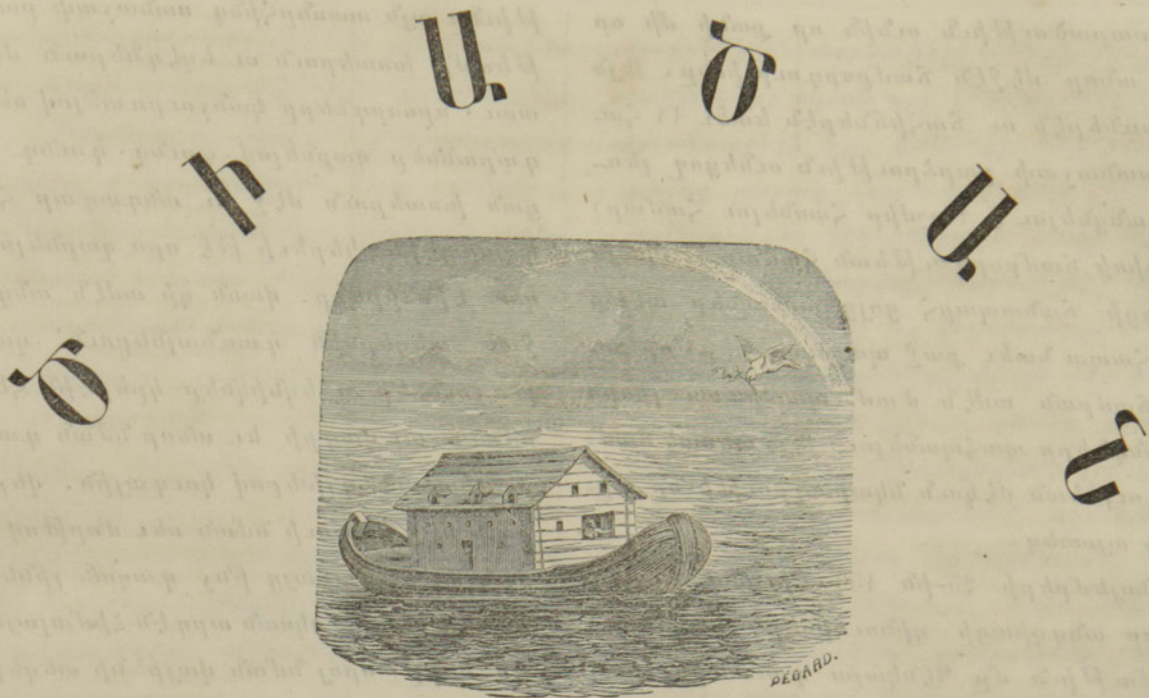

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Ց

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՔ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ

Ա Շ Ի Ա Ր Հ Ա Պ Ա Տ Ո Ւ Մ.

ՆԵՓԱՆ, ԳԱՒԱՌԻՆ ՓԷՅՇԱԽԵԱՆ ԸՍՈՒԱԾ ՈՐՍՈՐԳԵՆԵՐ.

Փէշաւեան որսորդները անուանի էին Հնդկաստանցոց մէջ իրենց քաջութեամբը՝ մինչեւ Հնդկաստանի վերջին ապստամբութեան տառնները։ Այս արիւնհաճող ապստամբութեան պատճառները հետեւեալ պատմութենէն կիմանամք։

Անգղիացեաց Հնդկաստանի ընկերութիւնը, որ Հնդկաց ապստամբութենէն առաջ այն երկրին կառավարիչն էր, չորս հարիւր հազարի չափ զօրք կ'ապհէր Հնդկաստանի մէջ, որոյ մէկ մասը Անգղիացիք էին։ Անգագար պա-

տերազմներն ու օգոյն ջերմութիւնը այնչափ վնասակար էին եւրոպացեաց համար՝ որ անոնց գրեթէ հինգերորդ մասը կմեռնէր։ Հիւանդներն ի սկզբան եւրոպա կորկէին. բայց վերջը տեսան որ Հիմալայա լեռներուն մէջ Բաշլիւր ըսուած տեղը՝ իրեն բարեխառն ու առողջարար օդովը շատ յարմար է հիւանդներուն. ուստի հոն սկսան գրկել իրենց հիւանդները։ Բայց Բաշմիրի ճամբան՝ բաց ի հեռաւորութենէն՝ շատ վտանգաւոր է եւ դժուարին։ Լեռներուն ստորոտը ահագին ճահիճներ ու անտառներ կան, եւ այնչափ

մեծ տարածութիւն ունին որ քանի մի օր կըլէ անոր մէջէն ճամբորդութիւնը: Այն անտառներէն ու ճահիճներէն ետեւ 14 հազար տնայաւի բարձրութիւն ունեցող լեռներ անցնելու է Քաշմիր համայնութիւնը: Այնպիսի ճամբորդութեան համար ոչ միայն տեղացի ճանապարհ ցոյց տուողներ պէտք են, հապա նաեւ քաջ պաշտպաններ, որ բոլոր ճամբան ամէն ժամ պատրաստ լինին հիւանդները պահպանելու: Այն տեսակ ճամբորդութեան մէկուն նկարագրութիւնը գրեմք այստեղ:

«Նոյեմբերի 25-ին 150 հիւանդ եւ վիրաւոր անգղիացի զինուորներէ կազմուած բազմութիւն մը Պէնկալա գաւառին Լուքնաւ քաղաքէն ճամբայ ելաւ դէպ ի լեռներն երթալու: Ծանր հիւանդները ձեռքի վրայ կտանէին փալանքին ըսուած պատգարալիներով, որ շատ լաւ կողահպանեն արեւադարձի սաստիկ անձրեւներէն ու արեւուն անտանելի ջերմութենէն: Թեթեւ հիւանդները փիղերու վրայ հեծած կերթային: Իւրաքանչիւր զինուորին քով երկու երեք հնգիկ ծառաներ կային: Իջեւանէ իջեւան փալանքին տանողները, նմանապէս ձիերն ու փիղերը կփոխուէին: Հիւանդներուն հետ տրուած էին նաեւ 150 հոգի Փէյշաւեան որսորդներ. անոնց պաշտօնը լերան ստորոտը գտնուած գէշ տեղերը հիւանդներուն ծառայել էր: Թէեւ անոնց մէջէն մէկ քանին ձիով էին, բայց մեծ մասը հետեւակ լինելով՝ օրը 18 մղոնէն ($1\frac{1}{4}$ վերսթ) աւելի չէին կրնար քաշել: Բնակարաններն ու տունները վերջանալուն պէս՝ ճանապարհորդները ձգեցին ձիերն ու փիղերը, եւ սկսան ոտքով առաջ երթալ:

Միւս օրը 600 հոգով բազմութիւնը սաստիկ անձրեւով լեռներուն ստորոտը հասաւ. այն տեղէն ճանապարհը կամաց կամաց բարձրանալ սկսաւ դէպ ի լեռները: Ծամբան թէեւ անտառներ չկային, բայց բարձր խոտերն ու եղէգները շատ մեծ նեղութիւն կուտային ճամբորդներուն: Երբոր բազմու-

թիւնը այն տասնհինգ տնայաւի բարձրութեամբ խոտերուն ու եղէգներուն մէջ մըտաւ, որսորդները կանչուըռտելով ու նուագարաններ զարնելով գունդ գունդ ցրուեցան խոտերուն մէջ ու անգագար հրացան կպարպէին: Կերելի թէ որս զարնելու զրաղած էին իրենք. վասն զի ամէն անգամ իջած տեղերնին դառնալներուն՝ զանազան թռչուններ ու եղնիկներ կըբէին հետերը. ոմանք ալ վագրի եւ անոր նման գազաններու կտրած գլխերով կուգային. վերջիններուն մէջ կատուի նման սեւ մորթով գազան մըն ալ կար, բայց ինչ գազան լինելը չեմ գիտեր: Հոնէն սկսան արգէն Հիմալայայի ճահիճները, որոյ նման վայրենի տեղեր կեանքիս մէջ տեսած չէի (*): Անկարելի բան է այն անսահման ու անանցանելի անտառներն ու ճահիճները ստորագրելը, որոց մէջէն անտանելի աշխատութիւններով ճանապարհի պէս բան մը շինած է՝ յատկը կտրած ծառերով փռած: Այն անտաշ ծառերուն ու փայտերուն վրայէն պէտք է անցնին խեղճ ճամբորդները՝ իյնալով ելնելով գրեթէ ամէն մէկ քայլերուն: Վերը ծառերուն ճիւղերը մէկմէկու փաթտուած ու խառնուած լինելով, կէսօրուան արեւուն տաք ծառագայթներէն կպաշտպանեն. իսկ մեր ճամբորդութեան ատեն անգագար անձրեւներու պատճառաւ, արեգակին լոյսը ամպերով խափանուած լինելով՝ մթութիւն կուտար մեր ճամբուն: Այն մթութիւնը վախ ու տխրութիւն բերաւ մեր ճամբորդներուն: Ծամբան տեղ տեղ սաստիկ կբարձրանար, եւ տեղ տեղ վազած ջրեր կային. անոնց մէջէն կանցնէին ճամբորդները մինչեւ ի մէջքերը ջուրը մըտնելով: Այն դժուարութիւններուն հետ մէկտեղ՝ հրացաններուն խոնաւութիւնն ալ վրայ գալով՝ վտանգը աւելցաւ: Բազմութեան մէկ

(*) Այս նկարագրութեան հեղինակը անգղիացի զինուորական մըն է, որ Հնդկաստանէն գատ կեցեր Էնան Քանատա, Ափրիկէ եւ Նոր Հոլանտա երկիրները:

ծայրը յանկարծ մոնչիւն մը լսուեցաւ, ետեւէն աղաղակ, ու անոր ետեւէն հրացանի ձայն: Իմացանք որ վագր մը կատաղաբար յարձըկեր է ծառաներուն վրայ, բռներ է անոնցմէ մէկը ու անտառը փախեր է որսովը: Յիսուն հրացան շտկուեր է գաղանին վրայ այն միջոցին, բայց յիսունէն մէկը միայն պարպուեր է. մնացեալները խոնաւութիւն առածներուն պատճառաւ չեն կրցեր արձըկուիլ: Ծառայից տխրած գէմքերէն հասկըցայ որ այն գոռար ճամբորդութիւնը յանձն առածներուն կղջային, բայց ինչ օգուտ, ճամբորդութիւնը շարունակելու էր. իսկ ետ դառնալը՝ անկարելի:

Այն գիպուածին համար մեր որսորդներուն հոգը չեղաւ. միայն իրենց զգուշութիւններն աւելցուցին:

Երբոր իրիկուան գէմ, առանց նոր երեւելի գիպուածներու անտառին ծայրը հասանք ու սկսանք վեր ելնել, անձրեւը բոլորովին դադրեցաւ ու պատռած ամպերուն մէջէն իրիկուան արեւուն վերջի նշոյլներն սկսան փայլիլ: Չորս օրուան անդադար անձրեւէն վերջը կրնաք մակաբերել արեւ տեսնելներուս ուրախութիւնը: Մեր ուրախութիւնը աւելցաւ՝ երբոր արեւուն նշոյլները զարկին Հիմալայայի վրայ, որ աշխարհիս ամենէն բարձր լեռներն են: Ընդարձակ գօտիի պէս փաթթած անտառներուն մէջէն ահագին սեւ պատ մը կբարձրանար, ու անոր վրայ՝ ամպերէն շատ աւելի բարձր՝ հսկայաձեւ գաթաթները արծաթի պէս փայլելով կապտագոյն օդուն մէջ կծփային: Զարմացած ու զմայլած մնացինք այն գեղեցիկ տեսարանին, բոլոր քաշած գոռարութիւններս ու նեղութիւններս մոռցուեցան. դիմացներս Ասիոյ հսկայ լեռներն էին, անոնց մէջ այն բժշկարար օգը որ զմեզ կառողջացընէր: Բայց այն տեղերը դեռ հեռու էին մեզնէ. արեւը մայրը մտաւ, լեռներն անյայտ եղան ու մութը կոխեց: — Նոյն միջոցին անհամար քաղցած

վագրներուն սարսափելի մոնչիւններն ու աղաղակները սկսան օգը թնդացընել: Քնանալը անկարելի էր. վասն զի մեր ծառաներն իրենց բարակ հագուստներովը թէ անոնց ձայներէն եւ թէ ցուրտէն՝ դողի մէջ էին: Իսկ մեք մեր փալանքիներուն մէջ ապահով էինք թէ ցուրտէ եւ թէ վտանգէ: Քաջ եւ դիմացկուն որսորդները միայն մեր բանակին չորս դին կպուրաէին ու իրենց հրացաններով գաղանները կհեռացնէին բոլոր գիշերը:

Երկրորդ օրը առաւօտուն՝ օգը բարեբաղդաբար շըտկուեցաւ: Դիմացնիս մեր ճամբան ճահիճներու մէջէն էր: Անոր ցեխոտ ջրերէն՝ ետեւէ ետեւ քսան հատի չափ գայմաններ վրաներս վազեցին, բայց որսորդները զարմանալի քաջութեամբ աղատեցին զմեզ անոնցմէ: Կոկորդիլոսներէն մէկը ծառայի մը ոտքէն բռնեց, վար ձգեց ու հագուստէն քաշելով ջուրը տանիլ կուգէր զինքը: Որսորդ մը վրայ հասաւ ու անոր զօրաւոր պոչով զարնելուն չնայելով՝ ձախ ձեռքով կոկորդիլոսին վզին փաթթուեցաւ եւ աջովը զարմանալի ուժով ու արագութեամբ դանակը աչքերը խոթելն ու փորել հանելը մէկ րբաւ: Սաստիկ ցաւէն կոկորդիլոսը ձգեց իրեն որսը բերնէն ու կատաղութեամբ կռնրկի վրայ եկաւ, որպէս զի թշնամոյն վրայ կոխելով ջարդէ զինքը. միանգամայն թաթերովն ալ զինքը անդադար գէպ ի բերանը քաշելու կաշխատէր: Որսորդը առաջուց գիտէր կոկորդիլոսին բանեցընելու հնարքները, ուստի երբոր գաղանը կռնրկի վրայ գալովը՝ կոկորդին տակ դանակ բանելու փափուկ տեղը բացաւ՝ իսկոյն սուր դանակը հոն խոթեց, ճեղքեց մարմինը ու սատկեցուց գարշելի կենդանին: Վրան գլուխը արիւնով ձեփած, բայց միանգամայն առանց մէկ վէրք առնելու՝ ցատքեց որսորդը գաղանին վրայէն ու կատաղի ուրախութեամբ մը դարձաւ եկաւ մեր քովը: Նոյն օրը ետեւէ ետեւ 17 վագր յարձըկեցան մեր վրայ: Մեր որսորդները անոնցմէ 11 հատը մեռուցին: Զար-

նուող վագրերուն մէջ մէկ հատ մը կար որ կոլու մեծութիւն ունէր:

Մէկ ծառի մը վրայ տեսանք նաեւ պօս ըսուած զօրաւոր օձը, բայց մեք անկէ վախ չունէինք, վասն զի գիտէինք որ պօսները մի-նակ պատահած կենդանիներու կամ մարդոյ միայն կ'ընասեն: Իսկ եթէ սաստիկ քաղցած լինին՝ ոչ միայն մարդու վրայ, հապա նաեւ ահագին վագրերու վրայ կ'արձակին:

Քանի որ այն վայրենի տեղերուն մէջ կը խորունկնայինք, այնչափ կ'սաստկանար ա-նոնց ահարկութիւնն ու վտանգը: Բո-լոր երկիրը լեցուն է վերջին աստիճանի կատաղի գազաններով, եւ մարդուս ամէն մէկ քայլին մեծամեծ վտանգներ կ'պատա-հին, ամէն մէկ շարժմունքին՝ մահ կ'ենէ գիմացը: Թղթատարները ոչ երբէք առանց զօրքի կանցնին այն տեղերէն. հետերը գը-նացող ճամբայ ցուցնողները՝ ձեռքերը ջահեր բռնած կ'շարժեն, նուագարաններ

կ'զարնեն, կանչ ու ճիչ կ'ընեն, որպէս զի գազանները չմօտենան. բայց վագրերը այն ձայներուն չնայելով՝ դարձեալ կ'արձակին անկից անցնող զօրաց վրայ ու շատ անգամ մեծ վնասներ կուտան անոնց: Անտառին խո-րունկ տեղերը փիղեր կ'ստըտին, անհամար ահագին օձեր, թունաւոր կարիճներ ու որ-դեր կ'ըլտան: Ասոնց բոլորին մէջ անգագար սաստիկ պատերազմ կ'ընին, յորում մէկը միշտ զմիւսը ջնջելու կաշխատի: Անկարելի է երեւակայելը որ մարդիկ կարենան օր մը յաղթել այն գազաններուն. մանաւանդ որ այն երկրին ապականեալ օդն ալ սաստիկ վնասակար լինելով՝ արգելք կ'ընի մարդոց այնտեղ բնակութիւն հաստատելուն:

Պատմիչը կըսէ թէ ասոր նման շատ նե-ղութիւններ ալ քաշելէն վերջը՝ իրեն ճանա-պարհակիցներուն հետ՝ որսորդներուն պաշա-պանութեամբը՝ վերջապէս հասեր է Քաշիի:

Ճ Ա Ն Ա Պ Ա Ր Հ Ո Ր Դ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Յ Ա Ն Ի.

(Շարայար, եւ վերջ)

Ուրիշ եկեղեցի մը եւս մեր ուշադրու-թիւնը կ'գրաւէ քաղաքին հիւսիսային ա-րեւմտեան կողմը՝ նոյն բարձրաւանդակին վրայ: 12 անկիւն ունի, եւ քիչ մը նման է քաղաքին արեւմտեան կողմն եղած բոլորա-ձեւ եկեղեցւոյն. բայց սորա շրջապատը աւելի մեծ է, եւ համեմատութիւնները ա-ւելի ազնիւ եւ աւելի գեղեցիկ: Մէջտեղի բոլորակը 17 ոտնաչափ տրամագիծ, եւ 6 խորշ ունի՝ կամարասիւններով իրարմէ բաժ-նուած եւ սիւններով զարդարուած. այն խո-րաններուն ամենէն մեծը աւագ սեղանն է: Մէջտեղի բոլորակը առաջին կ'ընէ եկեղե-ցւոյն նման մինչեւ վերի գմբէթը կ'հասնի,

եւ ըստը վերէն կ'առնու, բայց միւսին չափ լաւ պահպանուած չէ: Գլխաւոր սրատերէն մէկը կործանած է, եւ գմբէթին սրա-ծայր ծածկը շատ վնասուած: Դրսի սրատե-րուն վրայ հայերէն արձանագրութիւններ կան. իսկ ներսի սրատերը ճերմակ ծեփով մը ծածկուած են, ինչպէս Անուոյ ամէն ե-կեղեցիները, եւ այն ծեփին վրայ կ'երեւին մինչեւ ցայժմ քաշուածներու մնացորդներ, բայց այն քաշուածները եկեղեցւոյն շինու-թեանը չափ հին չեն:

Այժմ դարձեալ կ'մօտենամք այն տեղին, ուսկից որ սկսանք մեր հետազոտութիւններն ընել: Եկեղեցւոյն հիւսիսակողմը յայտնի կ'